International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

पेसा कायद्यातील तरतुदींचा महिलांच्या सर्वांगीण विकासावर होणारा परिणाम: एक चिकित्सक अभ्यास

आनंद भागाजी भवारी[1], डॉ. राजकुमार रिकामे[2]

[1]*संशोधक,*

[2]*रिसर्च गाईड,*

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

Corresponding Author – आनंद भागाजी भवारी

DOI - 10.5281/zenodo.18655297

सारांश:

भारतीय राज्यघटनेतील ७३ व्या घटनादुरुस्तीनंतर, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आणि लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणाचे पर्व सुरू झाले. तथापि, या सामान्य तरतुदी भारताच्या अनुसूचित क्षेत्रातील (Scheduled Areas) आदिवासी समाजाच्या विशिष्ट सांस्कृतिक, पारंपरिक आणि भौगोलिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अपुऱ्या होत्या. या कायदेशीर उणीवेला भरून काढण्यासाठी आणि आदिवासींच्या पारंपरिक स्वशासनाला आधुनिक लोकशाही चौकटीत बसवण्यासाठी १९९६ मध्ये 'पेसा' (Panchayats (Extension to the Scheduled Areas) Act - PESA) कायदा लागू करण्यात आला. हा कायदा केवळ आदिवासींच्या राजकीय स्वायत्ततेसाठीच नव्हे, तर शतकानुशतके शोषणास बळी पडलेल्या आदिवासी महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरणासाठीही एक ऐतिहासिक व क्रांतिकारी पाऊल ठरला आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंध पेसा कायद्यातील विविध वैधानिक तरतुदींचा महिलांच्या राजकीय सहभाग, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि आर्थिक स्वावलंबनावर झालेल्या बहुआयामी परिणामांचा सखोल आणि चिकित्सक अभ्यास करतो. ग्रामसभेचे सर्वोच्च अधिकार, नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरील (विशेषतः जल, जंगल, जमीन) मालकी हक्क, आणि दारूबंदी व सावकारी नियंत्रण यांसारखे अधिकार महिलांच्या हाती आल्याने त्यांच्या निर्णय प्रक्रियेत केवळ संख्यात्मक वाढ झाली नाही, तर गुणात्मक बदलही झाले आहेत. तरीही, धोरण आणि त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यातील तफावत, प्रशासकीय यंत्रणेची उदासीनता आणि ग्रामीण भागात खोलवर रुजलेली पुरुषप्रधान मानसिकता यामुळे अपेक्षित साध्य गाठण्यात अजूनही गंभीर आव्हाने आहेत, असे या अभ्यासातून निष्पन्न होते. हा निबंध केवळ कायद्याच्या यशाची गाथा गात नाही, तर त्यातील त्रुटींवर आणि अंमलबजावणीतील अडथळ्यांवर बोट ठेवून भविष्यातील दिशादर्शक आणि व्यवहार्य उपाययोजनाही सुचवतो.

महत्वाचे शब्द: पेसा कायदा १९९६, महिला सक्षमीकरण, ग्रामसभा सार्वभौमत्व, गौण वनोपज, आदिवासी विकास, विकेंद्रित लोकशाही, सामाजिक अंकेक्षण.

प्रस्तावना:

भारतातील आदिवासी समाज हा निसर्गाच्या सानिध्यात राहणारा, सामुदायिक जीवन जगणारा आणि स्वतःची distinct संस्कृती व मूल्ये जपणारा समाज आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या पाहिल्यास, ब्रिटीश काळापासून ते स्वातंत्र्योत्तर काळापर्यंत आदिवासींवर बाहेरून लादलेली

कायदे आणि प्रशासन व्यवस्था त्यांच्या शोषणाचे आणि असंतोषाचे मुख्य कारण बनली होती. त्यांच्या जमिनी हिरावल्या गेल्या आणि वनांवरील त्यांचे हक्क नाकारले गेले. या पार्श्वभूमीवर, आदिवासींच्या पारंपरिक पंचायत व्यवस्थेला कायदेशीर मान्यता देण्यासाठी आणि त्यांना खऱ्या अर्थाने 'स्वशासनाचा' अधिकार देण्यासाठी दिलीप सिंह भुरिया यांच्या अध्यक्षतेखाली एक उच्चस्तरीय समिती नेमण्यात आली. भुरिया समितीच्या शिफारशीनुसार आणि मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार २४ डिसेंबर १९९६ रोजी केंद्र सरकारने पेसा कायदा संमत केला. सध्या हा कायदा आंध्र प्रदेश, छत्तीसगड, गुजरात, हिमाचल प्रदेश, झारखंड, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, ओडिसा, राजस्थान आणि तेलंगणा या १० राज्यांतील पाचव्या अनुसूचीतील क्षेत्रांना लागू आहे.

पारंपरिक आदिवासी समाजात स्त्रियांचे स्थान इतर भारतीय समाजांच्या तुलनेत काहीसे मुक्त आणि समतावादी मानले जात असले, तरी आधुनिक विकासाच्या प्रक्रियेत, शासकीय योजनांच्या लाभांत आणि कायदेशीर निर्णय प्रक्रियेत त्या पुरुषांच्या तुलनेत मागे पडल्या होत्या. पेसा कायद्याने सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून 'ग्रामसभा' या संस्थेला सर्वोच्च घटनात्मक स्थानी मानले आहे, जी प्रातिनिधिक लोकशाहीपेक्षा (Representative Democracy) 'सहभागी लोकशाहीचे' (Participatory Democracy) उत्तम उदाहरण आहे. या कायद्यामुळे महिलांना केवळ पंचायतीत राजकीय आरक्षणच मिळाले नाही, तर साधनसंपत्तीचे व्यवस्थापन, तंटामुक्ती आणि सामाजिक रितीरिवाजांचे रक्षण करण्याचे वैधानिक अधिकारही मिळाले. या कायद्याने महिलांना 'लाभार्थी' या भूमिकेतून बाहेर काढून 'निर्णयकर्ते' बनवले आहे. या पार्श्वभूमीवर, पेसा कायद्याने महिलांच्या दैनंदिन जीवनात, त्यांच्या आत्मसन्मानात आणि सामुदायिक नेतृत्वात नेमका काय बदल घडवून आणला आहे, हे तपासणे प्रस्तुत संशोधनाचे मुख्य सूत्र आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती आणि उद्दिष्ट्ये निश्चित करताना, पेसा कायद्यातील महिलांशी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे संबंधित असलेल्या कलमांचा आणि तरतुदींचा सविस्तर आणि तुलनात्मक अभ्यास करण्यावर भर देण्यात आला आहे. केवळ आरक्षित जागांवर निवडून येणे इतपतच महिलांचा सहभाग मर्यादित राहिला आहे की, त्यांनी प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रियेत आणि धोरण ठरवण्यात सक्रिय भूमिका घेतली आहे, याचे राजकीय सहभागाच्या दृष्टीने मूल्यमापन करणे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. तसेच, गौण वनोपज (Minor Forest Produce) आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या अधिकारांमुळे महिलांच्या कौटुंबिक उत्पन्नात आणि आर्थिक स्वातंत्र्यात झालेला बदल आकडेवारी व उदाहरणांच्या आधारे अभ्यासून आर्थिक सक्षमीकरणाचा मागोवा घेणे हे या संशोधनाचे प्रमुख अंग आहे. याशिवाय, दारूबंदी, सावकारी नियंत्रण आणि भूमी अधिग्रहण यांसारख्या संवेदनशील मुद्द्यांवर ग्रामसभेतील महिलांच्या शक्तीचा सामाजिक स्वास्थ्यावर झालेला परिणाम अभ्यासणे आणि पेसा कायद्याच्या अंमलबजावणीत नोकरशाही, राजकीय हस्तक्षेप व सामाजिक रूढींमुळे महिलांना येणाऱ्या अडचणींचे विश्लेषण करून त्यावर व्यवहार्य उपाय सुचवणे, ही देखील या संशोधनाची महत्त्वाची उद्दिष्ट्ये आहेत.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंध हा 'वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक' (Descriptive and Analytical) स्वरूपाचा आहे. विषयाची व्याप्ती आणि उपलब्ध संसाधने विचारात घेऊन, यासाठी प्रामुख्याने **दुय्यम तथ्य संकलन**

(Secondary Data Collection) पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी भारत सरकार आणि राज्य सरकारांचे पेसा कायद्यासंबंधीचे अधिकृत अहवाल, उदाहरणादाखल पंचायती राज मंत्रालयाचे वार्षिक अहवाल, यांचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच, पेसा कायद्याची मूळ संहिता आणि विविध राज्यांनी तयार केलेली पेसा नियमावली यांचाही अभ्यास करण्यात आला आहे. याशिवाय, आदिवासी विकास आणि महिला सक्षमीकरणावर काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांचे (NGOs) अहवाल, केस स्टडीज, आणि 'इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल वीकली', 'योजना', 'कुरुक्षेत्र' यांसारख्या प्रतिष्ठित नियतकालिकांमधील संशोधनपर लेखांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. प्रसारमाध्यमांमध्ये प्रसिद्ध झालेली अनुसूचित क्षेत्रातील यशोगाथा (Success Stories) आणि बातमीपत्रे यांचाही समावेश माहिती संकलनासाठी करण्यात आला आहे.

पेसा कायद्यातील महिलांसाठीच्या प्रमुख तरतुदी:

पेसा कायदा हा केवळ प्रशासकीय बदल नसून तो आदिवासी समाजासाठी, आणि विशेषतः महिलांसाठी एक सामाजिक सुरक्षा कवच आहे. या कायद्यातील कलम ४(v) अन्वये, अनुसूचित क्षेत्रातील प्रत्येक पंचायतीमध्ये अनुसूचित जमातीसाठी आरक्षण सुनिश्चित करण्यात आले आहे. यापैकी किमान ५० टक्के (काही राज्यांत, उदा. महाराष्ट्र, ३३ टक्क्यांवरून ५० टक्के करण्यात आले आहे) जागा महिलांसाठी राखीव असतात. तसेच, सर्व स्तरांवरील अध्यक्षपदेही लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जमातीसाठी राखीव ठेवली जातात. आरक्षणासोबतच, कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी बनवलेल्या राज्यांच्या नियमावलीत (उदा. महाराष्ट्र पेसा नियम २०१४) ग्रामसभेच्या बैठकीसाठी गणपूर्तीमध्ये (Quorum) महिलांची उपस्थिती अनिवार्य करण्यात आली आहे. अनेक राज्यांत गणपूर्तीच्या एकूण संख्येच्या किमान ३३ टक्के महिला असणे बंधनकारक आहे, अन्यथा सभा कायदेशीर मानली जात नाही.

आर्थिक दृष्टिकोनातून, कलम ४(m)(ii) नुसार, गौण वनोपजाची (तेंदू, बांबू, मोह, डिंक इ.) मालकी पूर्णपणे ग्रामसभेला देण्यात आली आहे. आदिवासी अर्थव्यवस्थेत वनोपज संकलनाचे काम ९० टक्के महिला करतात, त्यामुळे या तरतुदीचा थेट संबंध महिलांच्या आर्थिक अधिकारांशी आहे. सामाजिक सुरक्षेच्या दृष्टीने, कलम ४(m)(i) अन्वये, मादक पदार्थांची विक्री आणि वापराचे नियमन किंवा संपूर्ण बंदी घालण्याचा अधिकार ग्रामसभेला आहे. हे अधिकार पूर्वी राज्य उत्पादन शुल्क विभागाकडे होते, जे आता विकेंद्रित झाले आहेत. याव्यतिरिक्त, अनुसूचित क्षेत्रातील सावकारी परवान्यांचे नूतनीकरण करणे किंवा नवीन परवाने देणे यावर नियंत्रण ठेवण्याचा, तसेच जमिनीच्या हस्तांतरणास प्रतिबंध करण्याचा अधिकारही ग्रामसभेला देण्यात आला आहे.

पेसा कायद्याचा महिलांच्या विकासावर झालेला परिणाम पेसा कायद्याची गेल्या २५ वर्षांतील अंमलबजावणी पाहता, महिलांच्या जीवनावर त्याचे संमिश्र परंतु सकारात्मक दूरगामी परिणाम दिसून येतात.

१. राजकीय परिणाम: 'मूक संमती' कडून 'सक्रिय नेतृत्व':

पेसा कायद्यामुळे आदिवासी महिलांचा औपचारिक राजकारणातील वावर आणि प्रभाव लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. पूर्वी केवळ चूल आणि मूल किंवा शेतीकामापुरत्या मर्यादित असलेल्या महिला आता सरपंच, पंचायत समिती सदस्य आणि जिल्हा परिषद

अध्यक्ष म्हणून जबाबदाऱ्या समर्थपणे सांभाळत आहेत. आरक्षणामुळे त्यांना राजकारणाचे व्यासपीठ मिळाले आहे, ज्यामुळे त्यांच्यातील नेतृत्व गुण आणि आत्मविश्वास विकसित झाला आहे. ग्रामसभेत महिलांची उपस्थिती अनिवार्य असल्याने, गावाच्या विकास आराखड्यात (Village Development Plan) महिलांच्या गरजांचे प्रतिबिंब दिसू लागले आहे. पिण्याचे पाणी, अंगणवाडी, आरोग्य केंद्र आणि रस्ते यांसारख्या पायाभूत सुविधांच्या प्रश्नांवर आता ग्रामसभेत महिला आग्रही भूमिका मांडताना दिसतात. तसेच, अनेक अभ्यासांतून असे दिसून आले आहे की, महिलांच्या नेतृत्वाखालील ग्रामसभांमध्ये भ्रष्टाचाराचे प्रमाण कमी झाले असून निधीचा विनियोग अधिक पारदर्शकपणे होत आहे, ज्यामुळे प्रशासकीय जबाबदारीत वाढ झाली आहे.

२. आर्थिक परिणाम: स्वावलंबनाची नवी पहाट:

आर्थिक स्वावलंबन हा महिला सक्षमीकरणाचा कणा आहे आणि पेसा कायदा यात मोठी भूमिका बजावत आहे. विशेषतः गौण वनोपजाच्या क्षेत्रात मोठी क्रांती झाली आहे. तेंदू पाने, मोह फुले, बांबू, हिरडा, बेहडा आणि इतर वनौषधी गोळा करण्याचे काम प्रामुख्याने महिला करतात. पेसा कायद्यापूर्वी वन विभाग आणि ठेकेदार यांच्याकडून या महिलांची मोठी आर्थिक पिळवणूक होत असे. आता ग्रामसभेला मालकी हक्क मिळाल्याने महिला ग्रामसभेच्या माध्यमातून स्वतः लिलाव पुकारू शकतात किंवा थेट बाजारात माल विकू शकतात. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील गडचिरोली आणि गोंदिया जिल्ह्यात, तसेच ओडिसातील काही गावांत ग्रामसभांनी बांबू आणि तेंदू पानांच्या विक्रीतून कोट्यवधी रुपयांची उलाढाल केली आहे. याचा लाभांश थेट महिला मजुरांच्या बँक खात्यात जमा होतो, ज्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात ३ ते ४ पट वाढ झाली आहे. याव्यतिरिक्त, आदिवासी भागात खाजगी सावकार अवाजवी व्याजाने कर्ज देऊन आदिवासींच्या जमिनी लाटत असत. पेसा कायद्याने ग्रामसभेला सावकारीवर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार दिल्याने बेकायदेशीर सावकारीला आळा बसला आहे. याचा थेट फायदा महिलांना झाला आहे, कारण कर्जाच्या ओझ्याखाली अनेकदा घरातील दागिने आणि भांडीकुंडी महिलांनाच विकावी लागत होती.

३. सामाजिक परिणाम: सुरक्षितता आणि प्रतिष्ठा:

सामाजिक पातळीवर पेसा कायद्याचा सर्वात मोठा आणि दृश्य परिणाम दारूबंदी आणि व्यसनमुक्तीच्या क्षेत्रात दिसून येतो. आदिवासी भागात दारूच्या व्यसनामुळे महिलांवर होणारे अत्याचार आणि कौटुंबिक हिंसाचार ही एक गंभीर समस्या होती. पेसा कायद्याचा वापर करून अनेक गावांनी दारू दुकाने कायमची बंद केली आहेत. जेव्हा ग्रामसभा दारूबंदीचा ठराव घेते, तेव्हा त्यात महिलांचा पुढाकार सर्वाधिक असतो. यामुळे केवळ हिंसाचार कमी झाला नाही, तर व्यसनात जाणारा पैसा मुलांच्या शिक्षणावर आणि आरोग्यावर खर्च होऊ लागला आहे. तसेच, विकास प्रकल्पांच्या नावाखाली होणाऱ्या जमीन अधिग्रहणासाठी ग्रामसभेची पूर्वसंमती आवश्यक असते. विस्थापनाचा सर्वाधिक फटका महिलांना बसतो, कारण त्यांची उपजीविका पूर्णपणे जंगलावर अवलंबून असते. पेसा कायद्याच्या या तरतुदीचा वापर करून नियमगिरी (ओडिसा) सारख्या अनेक ठिकाणी आदिवासी महिलांनी मोठ्या खाण प्रकल्पांना विरोध करून आपली जमीन आणि संस्कृती वाचवली आहे. तंटामुक्तीच्या बाबतीतही, पोलीस स्टेशनमध्ये जाण्याऐवजी गावातील तंटे गावातच ग्रामसभेसमोर सोडवण्यावर भर दिला जात आहे. यात महिलांचा सहभाग असल्याने महिलांवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडणे अधिक सोपे झाले आहे.

आव्हाने आणि मर्यादा:

पेसा कायदा कागदावर अत्यंत प्रभावी आणि पुरोगामी असला तरी, वास्तवात त्याच्या अंमलबजावणीत अनेक गंभीर अडथळे आहेत. अनेक ठिकाणी आजही 'सरपंच-पती' संस्कृती प्रबळ असल्याचे दिसून येते. महिला आरक्षित पदावर निवडून आल्या तरी, बैठकीचे नियोजन, आर्थिक व्यवहार आणि निर्णय घेण्याचे काम त्यांचे पती किंवा घरातील पुरुषच करतात, ज्यामुळे महिला केवळ रबरी शिक्का म्हणून वापरल्या जातात. तसेच, आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे पेसा कायद्याच्या क्लिष्ट तरतुदी, सरकारी आदेश (GR) आणि प्रशासकीय प्रक्रिया त्यांना पूर्णपणे समजत नाहीत. याचा फायदा घेऊन ग्रामसेवक किंवा इतर सरकारी अधिकारी त्यांची दिशाभूल करण्याची शक्यता असते. याशिवाय, वन विभाग आणि महसूल विभाग यांचे कायदे अनेकदा पेसा कायद्याशी विसंगत असतात. वन अधिकारी अजूनही वनोपजावर आपले वर्चस्व गाजवण्याचा प्रयत्न करतात, ज्यामुळे ग्रामसभा आणि वन विभाग यांच्यात संघर्ष होतो आणि यात महिला भरडल्या जातात. अनेक गावांत ग्रामसभेच्या बैठकीची वेळ महिलांना सोयीची नसते. त्यांना सभेला उपस्थित राहण्यास सांगितले जाते, पण बोलण्याची संधी दिली जात नाही आणि सभेच्या इतिवृत्तावर नंतर सह्या घेतल्या जातात, असा प्रकार सर्रास घडतो. जेव्हा महिला दारूबंदी किंवा भ्रष्टाचाराविरोधात आवाज उठवतात, तेव्हा त्यांना समाजातील प्रस्थापित लोकांकडून किंवा दारू माफियांकडून धमक्यांना सामोरे जावे लागते, हे देखील एक मोठे आव्हान आहे.

निष्कर्ष:

'पेसा कायदा १९९६' हा आदिवासी समाजासाठी, आणि विशेषतः आदिवासी महिलांसाठी, अंधारातून प्रकाशाकडे नेणारा मार्ग आहे. या कायद्याने भारतीय लोकशाहीत पहिल्यांदाच 'साधनसंपत्तीवर मालकी' आणि 'स्वशासनाचा अधिकार' या संकल्पनांना मूर्त स्वरूप दिले आहे. गेल्या अडीच दशकांत या कायद्यामुळे महिलांच्या आत्मविश्वासात झालेली वाढ आणि त्यांनी गौण वनोपजाच्या माध्यमातून उभारलेली आर्थिक मॉडेल्स निश्चितच कौतुकास्पद आहेत.

तथापि, महिलांचा हा विकास 'सर्वांगीण' होण्यासाठी अजून मोठा पल्ला गाठायचा आहे. जोपर्यंत महिला 'सरपंच-पती'च्या सावलीतून बाहेर पडून स्वतःच्या बुद्धीने ग्रामसभेचे नेतृत्व करणार नाहीत, आणि जोपर्यंत प्रशासकीय यंत्रणा आपली जुनी मानसिकता बदलून ग्रामसभेला सहकार्य करणार नाही, तोपर्यंत पेसा कायद्याचे 'ग्राम गणराज्याचे' स्वप्न पूर्ण होणार नाही. हा कायदा एक साधन आहे, साध्य नव्हे; आणि या साधनाचा प्रभावी वापर करण्यासाठी महिलांचे प्रबोधन आणि सक्षमीकरण ही काळाची गरज आहे.

शिफारशी (Recommendations):

पेसा कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी आणि महिलांच्या खऱ्या अर्थाने सक्षमीकरणासाठी काही उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे. सर्वप्रथम, निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना आणि ग्रामसभा सदस्यांना पेसा कायद्याचे, जमा-खर्चाचे आणि प्रशासकीय कामांचे नियमित व सलग प्रशिक्षण त्यांच्या स्थानिक बोलीभाषेत दिले जावे, जेणेकरून त्या सक्षमपणे काम करू शकतील. मुख्य ग्रामसभेच्या आधी, त्याच ठिकाणी स्वतंत्र 'महिला सभा' किंवा 'मातृ समिती'ची बैठक घेणे कायद्याने बंधनकारक करावे. यामुळे मुख्य सभेत मांडायचे मुद्दे आधीच निश्चित होतील आणि महिलांचा आवाज दबला जाणार नाही. तसेच, पेसा कायद्याची माहिती गावागावात

पोहोचवण्यासाठी 'पेसा मोबिलायझर्स' किंवा समन्वयक म्हणून सुशिक्षित आदिवासी युवतींची नेमणूक करावी. आर्थिक आधारासाठी, गौण वनोपजावर प्रक्रिया करण्यासाठी आणि त्याचे मूल्यवर्धन (Value Addition) करण्यासाठी महिला बचत गटांना आधुनिक तंत्रज्ञान, प्रशिक्षण आणि बीजभांडवल उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. यासोबतच, महिलांना त्यांच्या अधिकारांचे रक्षण करता यावे यासाठी तालुका स्तरावर मोफत कायदेशीर सल्ला केंद्रे (Legal Aid Clinics) सुरू करावीत.

संदर्भ सूची:

१. The Provisions of the Panchayats (Extension to the Scheduled Areas) Act, 1996. Ministry of Panchayati Raj, Government of India.

२. Pal, Mahi. (2000). Panchayats in Fifth Scheduled Areas. Economic and Political Weekly, Vol. 35, No. 19.

३. डॉ. गारगे, सु. म. (२०१०). भारतीय आदिवासी: समस्या आणि उपाय. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.

४. Bhuria, D.S. (1995). Report of the Committee of Members of Parliament and Experts constituted to make recommendations on law concerning extension of provisions of the Constitution (Seventy-third Amendment) Act, 1992 to Scheduled Areas. New Delhi.

५. Dandekar, A. & Choudhury, C. (2010). PESA, Left-wing Extremism and Governance: Concerns and Challenges in India's Tribal Districts. Institute of Rural Management Anand (IRMA).

६. महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम (सुधारित) व पेसा नियम २०१४, महाराष्ट्र शासन राजपत्र.

७. Upadhyay, S. (2004). Tribal Self-Rule and Natural Resource Management: Community Based Resource Management in the Context of PESA.